

אביגדור ויקטור הורוויץ

מנינה עד ירושלים ומכתיבה היסטוריוגרפית עד מציאות היסטורית

חיים תדמור, אשור, בבל ויהודה: מחקרים בתולדות
המזרח הקדום, בעריכת מרדכי כוגן, ירושלים: מוסד
ביאליק, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה,
תשס"ו, יז+364 עמ'

מורנו ההיסטוריון האשורולוג פרופ' חיים תדמור
הלך לעולמו ב"א בכסלו תשס"ו (11 בנובמבר
2005). לפני פטירתו הספיק להשלים את הספר
המונח לפנינו ואת מבואו ולמסור אותם לידידו
ועמיתו פרופ' מרדכי כוגן כדי להביאם לדפוס.
ספר זה ומהדורתו המונומנטלית של כתובות
תגלת-פלאסר השלישי, שהתפרסמה לפני שנים
עשרה שנה,¹ יעמדו יחדיו כמצבת זיכרון לחוקר
דגול שהחזיק בידו האחת את מגל המיומנות
הפילולוגית הדייקנית והפרטנית, ובידו האחרת –
את מטה הסינתזה המקיפה והכוללת.
תדמור כתב כ־200 מאמרי מחקר בתקופה
של יותר מיובל שנים,² ותשעה-עשר מהם נקבצו

וסודרו בספר החדש. שמונה מהמאמרים כבר
פורסמו בעברית, אך אחד-עשר מהם פורסמו
בשפה האנגלית ותורגמו על ידי תדמור עצמו,
והם רואים כאן אור בעברית לראשונה. חלק ניכר
מהמאמרים הופיעו לא בכתיב-עת אלא בספרי
יובל, שהם נגישים פחות, ובדברי כינוסים מדעיים
בין-לאומיים, שתפוצתם מוגבלת אף יותר. פרסומם
כאן בצורה מרוכזת ונוחה לשימוש, בכרך מעוצב
יפה ומושך את העין שמחירו שווה לכל נפש, היא
בחזקת מתנה של תפוחי זהב במשכיות כסף, ויש
להודות ולברך על כך. המאמרים עובדו עיבודים
קלים לצורך הכללתם בקובץ ומניעת כפילות,
ועודכנו על ידי הוספת הפניות לספרות מחקרית
ולפרסומים חדשים של מקורות, וכן נוספו בספר
מראי מקום פנימיים, המקלים את השימוש בו.
בין מאמרי תדמור שלא נכללו בקובץ זה מאמרים
חשובים שאופיים בדרך כלל פילולוגי, והמיועדים
בעיקר לאשורולוג, כגון מאמריו על כתובות סרגון
השני מלך אשור או על מות סרגון, ומאמרים
אחרים שהתיישנו או שהתערערו מבחינה מדעית.
יש לקוות שעמיתו ותלמידיו של תדמור יקבלו על
עצמם לקבוצ ולחביא לדפוס גם מהמאמרים שלא
מצאו כאן אכסניה אף שלא פג טעמם. הספר הזה
הוא אפוא תמצית מסכמת של חלק ממפעלו המדעי
של פרופ' תדמור, ואף על פי שלא התכוון לכך,
הוא עומד היום כמעין צוואה מדעית לקוראיו.

2 ביבליוגרפיה מלאה נמצאת בספר היובל שהוגש לו
ולאשתו מרים שליט"א. ראו: ארץ-ישראל, כד וספר
חיים ומרים תדמור (תשס"ג), עמ' יז-כא.

1 H. Tadmor, *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III
King of Assyria: Critical Edition, with Introductions,
Translations and Commentary*, Jerusalem 1994

ונטולות משוא פנים למלכים. לעומתן הכתובות המלכותיות מסוג האנאלים, שהן רוב המקורות, והן העומדות במרכז עיונו של תרמור, הן יצירות תעמולה, היינו חיבורים ספרותיים שנועדו להעביר מסר מסוים בצורה משכנעת, ולהשפיע על החשיבה והמעשים של קהל היעד. המידע נמסר בהן לא רק על מנת לשמר לזמנים אלא על מנת להשפיע ולהביא לידי מעשה. לדעת תרמור קהל היעד של הכתובות הוא האלים ושכבת העילית, היודעת קרוא וכתוב, שהם בלבד היו יכולים לדעת מה כתוב. הנושא המרכזי בכתובות אלה הוא כמוכן המלך, וכל מגמתן לפאר אותו ולהציגו כמבצע את תפקידו בצורה הטובה ביותר. יש מעשים חשובים, כגון ניצחון במלחמה, הרחבת גבולות האימפריה, בניית בניינים מפוארים ואף עשיית צדק חברתי, שכל מלך צריך ואף נשלח לעשותם, והכתובות מבטיחות שהציבור ידע שהמלך אכן עשה את כל אלה על הצד הטוב ביותר. המלך הוא דמות הרואית, מושלמת, המקיימת את רצון האל, והוא ממלא את שליחותו כבר משנתו הראשונה, עד שהוא משליט את אשור (תלת־משמע – האל, העיר והאימפריה) על כל העולם המיושב מצאת השמש ועד מבואה. כך קורה, כי כך צריך לקרות. גם לחריגות מתוכנן המסורתי של הכתובות היה תפקיד תעמולתי. מלך אשור איננו נוחל תבוסות בקרב, ואם הובס חלילה, מצא הסופר דרך להמתיק את ביש מזלו ולהפוך גם כישלון צורב לניצחון זוהר, לפחות 'בנקודות'.³ סיפורים אפולוגטיים המסבירים את נסיבות עלייתו של מלך לשלטון אינם הרהורים בעלמא על אירועי ההווה אלא אמירות פוליטיות על אירועי העבר המכוונות לעתיד דווקא ולהצדקת מינוי של היורש. הכתובות נכתבו ואף נערכו

בספר שלושה שערים – היסטוריוגרפיה ואידאולוגיה מלכותית; חברה ומוסדותיה; מחקרים נבחרים בתולדות המזרח הקדום. בתוך כל שער המאמרים מסודרים לא באופן מקרי ולא כסדר פרסומם, אלא בסדר ענייני, מן הכללי אל הפרטני, ובשער השלישי מסתמן גם סדר כרונולוגי מובהק. בחירת המאמרים וסידורם תורמים רבות להפיכת הכרך מלקט אקראי של מאמרים לאוסף מלוכד המתפתח בכיוון הגיוני ומחושב; יש בו אף הנחיה סמויה, על דרך ההדגמה, כיצד רצוי לערוך מחקר היסטורי, ובמילים אחרות כיצד לומדים מה היה בעבר. מחקר היסטורי צריך להתחיל בהערכת העדות, ובמקרה דנן החיבורים ההיסטוריים האשוריים. על החוקר להבהיר מה אופיים של המקורות, מה אמינותם, ומה היו בעבר, בשעת חיבורם, כממצאים היסטוריים בפני עצמם. וזאת יש להדגיש – אצל תרמור הספרות ההיסטורית האשורית איננה רק כלי שמשמשים בו כדי לחשוף מידע על אירועים היסטוריים, אלא תופעה היסטורית בפני עצמה. חקירת העדות להיסטוריה איננה נופלת בחשיבותה מחקירת המעשה, כי אלה כאלה דברי העבר. הכתיבה ההיסטוריוגרפית האשורית מלמדת על העבר כי היא חלק מן העבר, חלק שמילא תפקיד מוגדר בחברה העתיקה. אחרי בדיקת העדות יש להכיר את החברה שבה נוצרו המקורות. ורק לבסוף, אחרי שהכרנו את תכונותיהם המיוחדות של המקורות ואת אופי כותביהם ותנאי כתיבתם, ניתן להשתמש בהם לשם לימוד האירועים המתוארים בהם.

במאמרי השער הראשון חקר תרמור היבטים ספרותיים של המקורות ההיסטוריים האשוריים, שעיקרם כתובות מלכותיות מסוג האנאלים וקרונות. הכרונות למיניהן, שהן המיעוט מבחינה כמותית, כוללות רישומים קצרים ותמציתיים של אירועים, המסודרים בסדר כרונולוגי, והן אובייקטיוויות, חסרות אידאולוגיה

³ הקורא את הדברים האלה בעולם המודרני שטוף התעמולה והתקשורת המונית ועיצוב דעת קהל, אינו יכול אלא להתפלא עד כמה לא נשתנו הדברים.

מלבד המלך מחד גיסא ופשוטי העם מאידך גיסא הייתה גם שכבת עילית של משכילים, יודעי קרוא וכתוב. תדמור הראה כי בני שכבה זו, שמילאו את שורת הפקידות הגבוהה והמנהל בארמון ובמקדשים, היו גורם שמרני, והשתדלו למנוע מן המלכים לעשות שינויים ולקבוע חידושים בחברה וברת. עם בני העילית נמנו גם הסריסים. תדמור דגל בדעה שהמונח *ša rēši*, 'של הראש', שנכנס לעברית כסריס, ציין – לפחות באימפריה הַנְּאוֹ-אשורית – אדם מסורס, ואיננו סתם מונח לשר כטענת אחרים. הסריסים היו מופקדים בתחילה על בית הנשים, אך נאמנותם הבלתי מסויגת למלך פילסה להם דרך במעלה ההיררכייה השלטונית והצבאית, והיו סריסים בדרגת רב־סריס (*rab ša rēši*) שאף התנשאו למלוך.

עם התפשטות האימפריה מערבה וקליטת תושבים חדשים, עלו גם ארמים לדרגות גבוהות במנהל ובצבא. בעקבות קליטתם של סופרים דוברי ארמית נכנסו לשפה האכדית מילים ארמיות, ואף מנהגי שלטון ודת ארמיים חדרו לציוויליזציה המסופוטמית העתיקה ונקלטו בה. הארמית קנתה לה מקום לצד האכדית כשפה רשמית, וצורת הברית הנקראת *adé*, שהיא צורה ארמית של השבעת אמונים כידוע מכתובות ספִּירָה (*Sefire*) הנקראות 'עדי', אומצה אצל שליטי אשור ככלי דיפלומטי להשלטת מרותם על וסלים. לסוגיית הברית חשיבות לא מבוטלת גם לחקר המקרא. ניתוח מדויק של המינוח אפשר לתדמור להבחין בין מסורת מזרחית, שבה דיברו על 'קשירת' ברית, לבין מסורת מערבית, שבה ציינו את הברית בלשון 'כריתה', שרמזה לצד הטקסי והפולחני בעשיית הברית.

במאמרי השער השלישי בדק תדמור אירועים ותהליכים ספציפיים ובמיוחד כאלה הנוגעים למערב האימפריה האשורית ויורשתה הבלבית, היינו לארץ־ישראל. העניין האשורי במערב היה

מחדש מעת לעת במחזוריות קבועה, והכול במטרה לפרסם את תפקוד המלך ואת התפשטות האימפריה לפי הקווים האידאולוגיים והאידיאליים הקבועים מראש. חשיבות מיוחדת ייחס תדמור לתארי המלכים שבפתיחת הכתובות המלכותיות. השוואת התארים של מלכים שונים, או השוואת התארים של מלך אחד במהדרות שונות של האנאלים שלו מאפשרת לחוקר להתחקות אחר התפתחויות פוליטיות ואחר שינויים בדת ובאידאולוגיה.

במאמרי השער השני פנה תדמור מן המלך אל שאר האדם – מתושבי הערים ועד השרים והסריסים העומדים לפני המלך בחצרו. במסגרת החקירה החברתית בחן את שינויי האוכלוסין שחלו במרוצת התרחבותה של האימפריה, ובמיוחד התפשטות הארמים והצטרפות גולים לחברה המקומית, את השינויים בשפה ובמנהגים שחוללו התושבים החדשים באימפריה, ואת היחסים בין העמים, שהושפעו ממגע עם ארצות נכבשות. מתברר שבתחומי חיים חשובים ביותר נכבש הכובש האשורי האדיר על ידי תרבותם של עמים שכבש. המקורות לשער הזה שונים מהמקורות שנדונו בשער הראשון, והם כוללים כתבים ארכיונים החושפים את חיי היומיום, כגון שטרות וחוזים ואף מכתבים, במיוחד ההתכתבות הענפה בין מלכי אשור, יועציהם ושריהם. במקום אחד למד תדמור מצויר עתיק על הדו־לשוניות שהשתרשה באימפריה: בצויר שני סופרים שאחד מהם כותב ארמית והאחר כותב אכדית.

ערי מסופוטמיה נחלקו לשני סוגים: ערי מקדש עתיקות, שנבנו בימי קדם על ידי אלים (כך לפי התפיסה התאולוגית), וערים חדשות, שנבנו מלכי אשור בעזרת רכבות שבויים שיושבו בהן. ערי המקדש נהנו מזכויות מיוחדות, בעיקר פטור מעבודת כפייה, ואילו לערי המלך, שתושביהן היו גולים ועבדים, לא היו זכויות כאלה.

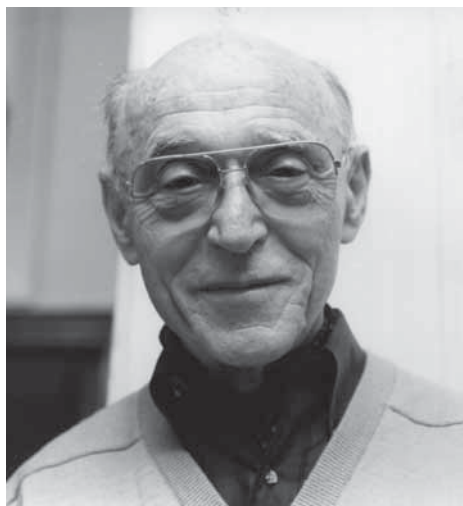
המילה האכדית למילה העברית 'אורב' (השוו: יהושע ח, כא; שופטים כ, לו).

ספרו של תדמור מסתיים בשלושה מחקרים על התקופה הבבלית החדשה ועל ראשית האימפריה הפרסית, המקבילה לימי שיבת ציון בהיסטוריה המקראית. הוא הבהיר את הרקע ההיסטורי לעליית כורש ולהצהרתו על שיקום בית המקדש בירושלים, ומצא הקבלות ענייניות ולשוניות רבות בין הגליל המפורסם של מלך פרס החדש ובין נבואת ישעיהו השני. לאחר מכן עסק בשאלת הדחייה בשיקום המקדש מימי כורש לימי דריוש הראשון. הוא לא עסק בסיבת הדחייה, והתעניין יותר במחלוקת על חידוש מפעל הבנייה והשלמתו. הוא ניתח את סיסמת העם 'לא עָת באַ (עת בית ה' לְהַבְנוֹת)' (חגי א, ב), שנגדה התריס חגי, ושנגדה עומדת שאלת זכריה 'עד מתי?' (זכריה א, יב), והסביר את שתייהן כביטוי למחלוקת על נבואת שבעים השנה של ירמיהו (ירמיה כה, א-יב), שהיא תקופת חורבן דומה לימי החורבן שנגזר על בבל לפי כתובות אסרחדון. מתי התחילו השנים ומתי תגענה לסופן? באו האירועים המרעישים בראשית ימי דריוש וקבעו שהגיע סוף סוף המועד שנקבע. אחרון אחרון עסק תדמור בשאלה מקראית טהורה. מימי גלות יהויכין ערב חורבן בית ראשון ועד ימי החורבן ממש ניטש ויכוח בקרב היהודים בשאלה מי יירש את הארץ בעתיד, הגולים או מי שנשארו בארץ. אלה ואלה נשענו בטענותיהם על הבטחה לאבות, וכפי שהראה תדמור, דווקא בניסוח ההבטחה המופיע בדברים ט, ד-ו. אך בימי שיבת ציון נסמך ישעיהו השני על יציאת מצרים כציון ראשית חדשה, וראה בשבים מהגולה את העם הנבחר היורש את ההבטחה לאבות, ובכך התעלם מטענת הנשארים. בימי עזרא ונחמיה נחשבו השבים זרע הקודש, ואילו היושבים בארץ, עמי הארץ, הושוו לעמי כנען בימי הכיבוש, שאסור היה להתחתן אתם.

בתחילה כלכלי, אך במהלך הדורות הוחלפו קשרי המסחר במעשי שוד וביזה. לאחר מכן קנה המערב חשיבות כמושא השאיפות האימפריאליות ואף כגשר למצרים. האשורים אף הגלו את תושבי הארצות המערביות והשתמשו בהם לבניית ערים חדשות ויישובן. בה בעת הוקסמו האשורים מהתרבות המערבית ואימצו להם כמה ממרכיביה. בפלשת שאף היא במערב, היה לאשור עניין צבאי, ומדיניותה כלפי פלשת השתנתה ממלך ממלך. תדמור לא התייחס בפרק יד (עמ' 252) לארמון האשורי שנחשף באשדוד בקיץ 2004, אך חשיפת הארמון מוסיפה נדבך לתמונה שצייר ואף מאששת אותה, היינו המעורבות האשורית התפשטה בהדרגה במערב ככלל ובפלשת בפרט.

החשובה בארצות המערב, מבחינתו של תדמור, היא ארץ יהודה, והוא הקדיש מחקר מיוחד למלחמת סנחריב ביהודה. בפרק זה עמד על הסתירות בין תיאורי המלחמה במקרא ובין התיאורים המקבילים בכתובות המלכותיות של סנחריב ובתבליטי לכיש מארמונו בנינוה. מעיון במקורות, הן המקראיים והן האשוריים, הסיק תדמור שלמעשה נכשל סנחריב בניסיונו לכבוש את ירושלים, אך כישלון זה עומד בסתירה מוחלטת למה שהיה צריך לקרות לפי האידאולוגיה המלכותית המתבטאת בכתובות המלכים האשוריות. משום כך הרבה הסופר האשורי לתאר את המס ששילם לו חזקיהו, כדי לפצות את המלך על הכישלון הצבאי.

לצד העיון העיקרי במסע סנחריב פנה תדמור לבעיה פילולוגית קטנה – זיהוי Urbi- המוזכרים במנסרת סנחריב כיושבים בירושלים עם חזקיהו. תדמור דחה את ההצעות לזהותם עם ערבים, ואף נטש כעיקרון פילולוגי את הניסיון לברר את המונח על סמך גזרונו. במקום זאת הציע ניתוח תחבירי חדש לפסקה כולה, ועל סמך הניתוח הגיע למסקנה שהקבוצה האמורה הייתה חילות עזר. ולבסוף חזר לאטימולוגיה והציע לקשור את

חיים תדמור
(1923-2005)

העמיד תלמידים הרבה וביניהם חוקרים מובהקים בתחומי האשורולוגיה, תולדות המזרח הקדום וההיסטוריה הקדומה של עם ישראל וארצו. תלמידיו וחסידיו הרבים ממשיכים את דרכו במחקר ובהוראה ומרביצים את תורתו בארץ ומעבר לים. הספר הזה, שראוי כי יקרא בו כל אדם משכיל שעינו צופייה לפאתי מזרח קדימה, מבטיח שתורתו של תדמור תהיה מורשה גם לקהילות חוקרים ומלומדים בדור החדש ולשנים הבאות.

לכסוף בספר דברי הימים הובעה אמונה בקשר כל יינתק בין העם לארץ מימי האבות, עד כדי כך שבמקום אחד בסקירה היסטורית בוטל אזכור של יציאת מצרים. תדמור הסיק מסקירתו המאלפת שמדובר בתופעה מיוחדת במינה שאין דומה לה אצל שאר עמי המזרח הקדום, ובלשונו 'המימד הטריטוריאלי כעיקר אמונה, היא תופעה ייחודית של המורשת המקראית'.

נדמה לי שתדמור בחר לסיים את ספרו דווקא במאמר זה על מנת להשמיע לחוקר תולדות ישראל עיקרון מתודולוגי. על אף חשיבותם העילאית של המקורות החוץ-מקראיים להבנת ההיסטוריה של עם ישראל, בסופו של דבר נשאר המקרא המקור החשוב ביותר, ויש לשמוע לקולו, כי הוא שופר לרעיונות ולהשקפות של עם ישראל; ועם זאת ניתן להכיר את המסר הסגולי של המקרא רק על ידי השוואה לכתבי העמים שבקרבם ובהשפעתם התקיים עם ישראל.⁴

תדמור, שפענח את הצופן של כתובות מלכי אשור, פילס דרכים בחקר האימפריה האשורית כפרט והמזרח הקדום בכלל, ואף תרם תרומה נכבדה ביותר לחקר תולדות עם ישראל. בזכות תבונה כתביו וחננו ושנינותו הכריזמטיים, הוא

nišī maḥrâte tanittašu lišmâ lidbubâ el aḥrâte liṭîb
ישמעו הקורמים את תהילתו ויספרוהו ותיטב לאחרונים

⁴ יש לציין שתדמור נקט גישה ביקורתית לעדות ההיסטורית של המקרא והיה רחוק מפונדמנטליזם. עם זאת הוא לא השתייך בשום פנים ואופן למחנה ה'מינימליסטי' של ימינו, הנוטה לפסול את המקרא

לעדות היסטורית, ולא נמנע משיבוץ נתונים הנלמדים מהמקרא בשחזוריים היסטוריים, הכול בהתאם לאופי המקור המקראי ולידוע לנו ממקורות אחרים.